

Tisztelgés a polgárosodás és a liberalizmus történetének szakértője előtt

Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Zones d'ombre. Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára. Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire. Szerk. Borsi-Kálmán Béla et al. Kortárs Kiadó, Budapest, 2019. 473 oldal

Az életének nyolcvannyolcadik évében idén elhunyt Kecskeméti Károly 1956-ban történelem-levéltáros diplomát szerzett az ELTE-n, majd a forradalom leverése után Párizsba emigrált, ahol előbb a francia Nemzeti Levéltár, majd a Nemzetközi Levéltári Tanács munkatársaként nemzetközi hírnevet szerzett, történészként pedig a magyar liberalizmus és a magyar zsidóság kutatójaként alkotott jelentőset. Először a nyolevanadik születésnapja alkalmából jelent meg az a kötet, amely 2019-ben négy tanulmánnyal kiegészítve ismét napvilágot látott a Kortárs Kiadónál. A kötet négynyelvű: magyar, francia, német és angol nyelvű tanulmányok szerepelnek benne. Borsi-Kálmán Béla szerkesztette, a szerkesztésben Dénes Iván Zoltán, Ferge Zsuzsa (az ünnepelt nővére), Filep Tamás, Miskolczi Ambrus és Henri de Montety is részt vettek.

Szerkesztői előszavában Borsi-Kálmán Béla nem rejti véka alá a nehézségeket, amelyek egy ilyen nagy terjedelmű ünnepi kötet koherenciájának megteremtését gátolják. Ami mégis rendező elvként kikristályosodott: a szerzők főleg az ünnepelt által kutatott témákhoz és az általa felvetett problémákhoz, részben személyiségéhez viszonyultak. A szerkesztők végül úgy döntöttek, hogy az így összejött harminc írást témájuk időrendi szekvenciája szerint rendezik el, ami pedig így nem sorolható be, azt a kötet végén közlik. Én mégis azt a megoldást választom, hogy tematikusan csoportosítom az egyes

szövegeket. Ezért külön taglalom a zsidó és külön a történeti (politikátörténet, eszmetörténet, társadalomtörténet), valamint az irodalmi tárgyú tanulmányokat. A továbbiakban – tekintettel a könyv címére, amely az ünnepelt sok szempontból hézagpótló életművére utal – főleg az egyes textusok „homályoszlato” részleteire koncentrálok, vagyis azokra, amelyek eddig nem kutatott területeket tárnak fel, vagy tévhiteteket cáfolnak.

Kecskeméti munkásságát méltatva Miskolczi Ambrus rámutat: Kecskeméti Károly érdeme annak kidomborítása, hogy Magyarországon száz évig volt meghatározó a liberalizmus. Neki köszönhető ama tévképzet cáfolata is, miszerint a felvilágosodás és a szabadelvűség közti kontinuitás Martinovicsek kivégzése után megszakadt. Ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy nemcsak a jakobinusok, hanem a reformkori politikusok között is sok volt a szabadkőműves. Bíró András visszaemlékezésében azt emeli ki, hogy Kecskeméti milyen sokat tett az afrikai levéltárak fejlesztéséért.

A zsidóságról szóló írások közül Jean Bérenger a bécsi zsidóság történetének a barokktól a felvilágosodásig terjedő szakaszáról megállapítja: a bécsi lakosság végig antiszemita maradt, a fővárosi kereskedők a zsidók konkurencijától tartva kiűzésüket szorgalmazták, és 1669-ben egy vérvádat követően egyetemisták a gettót is megtámadták. Ezzel szemben a császárok többnyire igénybe vették a zsidók szolgálatait, akkor megkülönböztetve, ha anyagilag megszorultak. Bár Mária Terézia zsidóellenes volt, II. József hasznosnak ítélte őket. Egészen más helyzetről tudósít a 18. századi lengyel-litván konföderáció zsidóságának problémáit elemző Daniel Tolle. Itt ugyanis a papok helyenként erőszakkal, máskor nemességgel kecsgetve vagy zsinagógákban prédikálva igyekeztek áttéríteni a zsidókat.

A zsidók 19. századi történetével foglalkozó szerzők közül Miskolczy Ambrus az 1848-as forradalmak egy eddig elhanyagolt vonására hívja fel figyelmünket: az időnkénti zsidóüldözésekre! Ilyesmi történt Pozsonynádas szlovák faluban is, ahol a *casus belli* az volt, hogy az uradalom zsidó seborvosa összeverekedett a szomszéd falu papjával és káplánjával (az utóbbi szlovák nacionalista is volt). A nyomozás során főleg a zsidók „szemtelenségét” okolták a történetekért, pedig már hetekkel a verekedés előtt azt pusmogták a környéken: a zsidókat Amszterdamba (!) fogják űzni. Szimptomatikus a történetben, ahogy a nádas pap – aki furcsamód már az incidens előtti napon is távozásra akarta rábírnai a zsidókat, mondván: veszélyben vannak – megpróbálta eltussolni az ügyet.

Komoróczy Géza Löw Lipót rabbi egyik elfeledett, de fontos cikkét és a vele kapcsolatos vitát tárja elénk, amelyet Löw Kossuthal és a szintén liberális Fábián Gáborral folytatott 1844-ben és 1845-ben a Pesti Hírlapban az emancipációról. Már az is sokat mond, hogy a – magyar irodalomban feltűnően jártas – rabbit elfogadták vitapartnernek; igaz, Kossuth egy ízben értetlenkedéssel vádolta, de Löw nem sértődött meg. Ehelyett azzal érvelt, hogy tisztában van vele: nem elég a nem zsidók „irgalmára” apellálni, érdekelte is kell tenni őket a zsidóság egyenjogúsításában, amit a jog és a lelkiismereti szabadság szempontjai mellett gazdasági és politikai megfontolások is alátámaszthatnak.

Deák Ágnes azzal a tévhitel száll szembe, miszerint a provizórium idején a zsidókérdés kevésbé volt napirenden. Bár az ún. Károlyi-konferencia után a zsidóemancipáció iránti attitűd javult, az *Idők Tanúja* című lap példája az ellenkezőjét mutatja. A lapban „galíciai üzéreket”, „falusi uzorásokat” támadó cikkek jelentek meg, majd amikor egy írás sérelmezte, hogy – úgymond – a papok földjei zsidó kézre jutnak, és ezt a hivatalnokok túriks, már a helytartó is közbelepett, igaz, nem a zsidókat, hanem a hivatal tekintélyét védve. A rendőrigazgató aztán

olyan lapszámot is lefoglalt, amelyben az Északkelet-Magyarországon keresztények földjeit elperlő zsidók kapcsán az emancipáció feltételekhez kötését követelték – erre reagálva Lonkay szerkesztő azon sopánkodott, hogy ilyen „bagatell” cikkért is elítélik.

Turán Tamás a Magyar Zsidó Levéltárban talált egy olyan néhány lapos statisztikai adattárt a makói hitközségről, amely egy rég elfeledett akcióról: az 1860-as népszámlálás kezdeményezéséről informál minket. A szerző feltevése szerint ugyanis a hatóságok – amelyek így próbáltak nemzetiségi adatokhoz jutni, hogy korrigálják az 1857-es népszámlálás adatait – hitközségi apparátusoktól próbáltak meg adatokat beszerezni, mert így olcsóbb volt nekik. De a zsidók is dokumentálni akarták hazafiságukat, és azt, hogy nem csak kereskedéssel foglalkoznak. A kezdeményezés mégis kudarcba fulladt, mert 133 hitközségből csak 16 küldött be adatot. Így adatok híján 1861-es országos gyűlésüket se tudták összehívni – igaz, az ortodoxok eleve nem szerették az ilyen adatgyűjtéseket.

Anat-Katharina Kálmán a jiddis irodalom 20. század eleji keletkezésével foglalkozó tanulmányának elején megállapítja: itt különös élességgel domborodik ki, hogy a kritika teremti az irodalmat. Jelen esetben úgy, hogy a jiddis irodalom „két orrlyukon”: a németen és a héberen keresztül lélegzik. Anat Kálmán hosszú részleteket közöl egy regényből, amelynek főhőse Aisik Meir Devenishski bundista politikus felesége, Masha. Masha családja kapcsán megismerkedhetünk egy elfeledett típussal, a cárhű zsidókkal. Egyúttal bepillantást nyerhetünk a jiddis nyelvű, ausztromarxista – tehát nem cionista – zsidó szocialista munkáspárt, a *Bund* inspiratív miliőjébe és abba a jiddis kultúrába, amelyben többek között Marc Chagall és Isaac Bashvis Singer művészete is kibontakozott.

Haraszi György a *numerus clausus* törvény által kikényszerített emigrációt elemezve néhány eddig homályban maradt momentumra hívja fel figyelmünket. Így arra, hogy zsidókat sújtó korlátozások Bécsben is

voltak a két világháború között az *Anschluss* megelőzően is. Meglepőnek tűnhet, de tény az is, hogy az olasz fasizmusnak – tekintve, hogy „csak” 1938-tól vált antiszemitává – előzőleg sok magyar zsidó előtt volt egyfajta renoméja, és ezért közülük többen is olasz egyetemeken folytattak tanulmányokat.

Egy másik híres rabbit, Kecskeméti Lipótot méltatva Filep Tamás kiemeli, hogy unitárius templomban prédikált; e bátor és a felekezetek közti jobb megértést célzó tettéért Ady Endre megdicsérte, sok izraelita azonban kárhoztatta. Egy másik munkában Lówy Dániel a kisjenői zsidó közösségről megállapítja: mivel a település a bécsi döntés értelmében Romániában maradt, Erzsébet román királynő jóindulatának, Vasiliu államtitkár megvesztegetésének és Ion Antonescu számító, machiavellisztikus reálpolitikájának – rájött, hogy a Harmadik Birodalom nem fogja visszajuttatni Romániának Észak-Erdélyt – következtében a kisjenői zsidóság viszonylag csekély veszteségeket szenvedett a Vészkorszakban.

Karády Viktor ebben a kötetben tovább folytatja több évtizedes munkáját, amit a magyar zsidóság társadalomtörténetének statisztikai adatokkal alátámasztott kutatása terén végez. A dualizmus korszakára nézve arra figyelmeztet, hogy a zsidó „túliskolázás” jelensége sok oktatási egyenlőtlenséget rejt kvantitatíve (településtípus, régió, osztály, etnikum, vallás és állami vagy egyházi iskola szerint). Nemcsak zsidó, hanem német felül-reprezentáltság is kimutatható, főleg műszaki téren, ugyanakkor feltűnő, hogy a testnevelési osztályzatok terén a zsidók az utolsó helyet foglalják el.

Borsi-Kálmán Béla két zsidó tárgyú írásal is szerepel a kötetben. Az egyikben szépen és érzékenyen eleveníti fel gyerekkori élményeit a színérváraljai zsidókkal kapcsolatban. Másik tanulmányának fő tézisével szemben, miszerint a zsidók túlérzékenysége domináns helyzetükből ered, Bibó István

véleményét tartom érvényesnek: „...minden, a zsidóságra mint kollektívumra irányuló kritika és a zsidóság kollektív megváltozására, megjavulására irányuló fölszólítás eleve hibás, téves és helytelenítendő valami, mert minden, ami egyáltalán kollektív zsidó magatartásnak minősíthető, valamilyen formában a zsidóság történeti sorsának és a környezet iránta való magatartásának a függvénye.”¹

A könyv eszméletörténeti vonatkozású darabjai közül Dénes Iván Zoltán tanulmánya rámutat: nemcsak a magyar liberalizmus nemesi eredetű, hanem a spanyol, a lengyel, az olasz és a belga is. Bár a nemesi liberalizmus átmentése a jogkiterjesztő asszimilációval se sikerült, abban a hazai nemesi liberalizmus Európában egyedülállónak bizonyult, hogy a rendi pluralizmust polgárivá tudta átalakítani. A továbbiakban Dénes négy szerző, Schvarcz Gyula, Marczali Henrik, Beksics Gusztáv és Réz Mihály életművén demonstrálja, ki hogyan viszonyult a jogkiterjesztő asszimilációhoz: volt, aki közoktatással, volt, aki egyéni művelődéssel akarta megvalósítani; volt, aki az általános választójoggal lemondott volna róla, és volt, aki az egésszel szembeszállva a kirekesztés politikáját választotta, mert ettől remélte a történeti Magyarország megmentését.

Pók Attila a 20. századi magyar politikatörténet egyik különös jelenségét, a republikánus pártot boncolgatja, amely a függetlenségiékből vált ki, és a jakobinusok, illetve Kossuth politikáját akarta követni az uralkodó liberális párttal szemben. Általános választójogot, progresszív adórendszert, földosztást követelt, de a 48-asoknál radikálisabb, a szociáldemokratáknál pedig nemzetibb volt. Horthy rendszerével is csak ők szálltak szembe republikánus alapon, de 1921-ben betiltották őket, mondván: „gyökértelenek”.

Paul Gradwohl írása új szempontokat kínál a kelet-európai rendszerváltások

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* 1–3. köt. Budapest, 1986. III. 306–307.

előtörténetéhez. Kiemeli, hogy Magyarországon 1956-ban a – sokszor addig passzív – tömegek a szovjet bevonulás után aktivizálódtak. Vegyük észre azt is – javasolja –, hogy a csehszlovák „prágai tavasz” leverése 1968-ban inkább a szovjet blokk gyengeségét, mintsem erejét mutatta. Ezt értették meg a lengyel vezetők, amikor 1981-ben már saját kezükbe próbálták venni a Szolidaritás szétzúzását, mert el akarták kerülni a közvetlen szovjet beavatkozást. Mindez azonban Lengyelországban is a kommunista rendszer további erőtőzével járt együtt, mert a párt ekkor már szétesett, és emiatt a hadseregeknek kellett cselekednie. Körmeny Lajos nagyszabású kutatási programot vázol fel, amelynek fő hipotézise az, hogy az európai kultúrát az individualizmus tette nagygyá, de annak túlhajtása tönkre is fogja tenni.

A politikatörténeti tárgyú dolgozatok közül eddig nem kutatott területre világít rá Tóth Ferencé, amikor azt boncolgatja, milyen következményekkel járt, hogy a kurruckor után Európában – így Franciaországban is – a porosz mellett a magyar lovas-taktika presztízse is megnőtt, olyannyira, hogy az *hussard* az *hongrois* szinonimájának számított! Ennek a konjunktúrának köszönhetette karrierjét a magyar származású François de Tott, aki a konstantinápolyi-pérai tolmácsképzőben tanult, majd a franciák isztambuli ügynökként alkalmazták. Később sikeresen védte a Dardanellákat az oroszoktól az orosz–török háborúban, majd modernizálta a török tüzérséget. Tottról eddig keveset tudunk, mert kozmopolita volt, aki így kiesett a nemzeti történetírások látóköreiből. A másik „homályoslató” tanulság: mindezek alapján revideálni kell az *ancien régime* kínálta mobilitási esélyekkel kapcsolatos nézeteket.

Szintén diplomáciatörténeti kuriózummal ismerteti meg olvasóit Rész Imre. Erre az ad alkalmat, hogy korábban nem kutatták a Monarchia külügyi sajtópolitikáját 1878–1908 között, pedig az ekkor volt a legsikeresebb. A k. u. k. sajtópolitika felfuttatása Kállay Béni (1882-től közös pénzügyminiszter)

érdeme volt, aki az újságírók lefizetése helyett közvettebb és így hatékonyabb módszerekkel élt. Az egyik ilyenre példa, hogy az 1900-as világkiállítás boszniai pavilonja dekorálására Alfons Muchát kérte fel egy Moser nevű bizalmasa útján, aki nem volt állami tisztviselő. Ez is mutatja „Kákánia” szövevényes – történészeket megtévesztő – viszonyait. Az akció Kállay egyik fő célját szolgálta, a boszniai modernizáció, a „keleti Svájc” turistaparadicsomként népszerűsítését (például külföldi szaktudósokkal vagy neves művészekkel). Az „Európa kapujának” tekintett Bukovinában játszódik Joseph Roth Hotel Savoy című regénye is, amellyel kapcsolatban Henri de Montety éles szemmel veszi észre: a nyugatmajmoló szálloda Rothnál az Okcident iránti szeretem-gyűlölem viszony szimbóluma.

Pajkossy Gábor azt a – Jókai-regényekből elterjedt – hiedelmet cáfolja, hogy a reformkori választásokon nem volt kirendelt katonaság. Valójában ott robbant ki erőszak a bicskával, fokossal felfegyverkezett választói táborok között, ahol a hatóságok csak késve kértek rendfenntartókat, és a feszültséget még ilyenkor is növelte, hogy általában német katonákat vezényeltek ki. Kövér György a tiszaszalári vérvádper utóéletébe avat be bennünket, ugyanis az 1896-os tiszalői választások mindkét indulója szerepelt az ügyben, és közülük az antiszemita Onody Géza – aki riválisához hasonlóan vesztegetéssel próbálta esélyeit növelni – nemcsak veszített, hanem el is tűnt a politikai életből, sőt egy válás miatt anyagilag tönkre is ment. Romain Rolland, a nagy pacifista eddig ismeretlen arcával ismerteti meg minket Frank Tibor. A világegés hatására még Rollandból is előbújt a patrióta: az I. világháború alatt nem kért abból, hogy franciaellenes magyar lapban ünnepeljék. Pálmány Béla a „nemesi polgárosodáshoz”, az 1790 és 1848 közti kései rendiség és korai polgárosodás korához szolgál bőséges adatokkal a negyedik rend, azaz az 1848 előtti szabad királyi és bányavárosok – eddig kevésbé kutatott – „nemesedő polgáraitól”.

A *Homályzónák*ban két szerző is elemzi Arthur Koestlert. Zirkuli Péter az író többnyelvűségéhez, neofita identitásváltásaihoz Shayegan perzsa filozófus példáját hasonlítja, aki szerint a Kelet és a Nyugat határa a házuknál húzódtott. Hammerstein Judit az író szovjetunióbeli naplóin keresztül mutatja be álláspontjának pálfordulásokkal teli alakulását. Koestler eleinte Nyizsnij-Novgorod, Jereván, Baku régi belvárosát ócskának, ronda új gyártelepeit csodásnak tartja, és szerinte ha egy munkás korábban Bakuban dolgozott, úgy néznek rá, mintha Cambridge-ben tanult volna. Emlékirataiban próbálja utólag megmagyarázni, miért lett ilyen vak (például kérte, hadd emigrálhasson traktorosnak a Szovjetunióba, mert „új Ciont látott benne”). Utólag értesült az ukrainai éhínségről, a volgai németek Szibériába deportálásáról; később bevallja: látott éhezőket, de azzal áltatta magát, hogy ezek „joggal megbüntetett” kulákok. A mélypont: barát-nőjét is feljelenti, akit aztán a GPU kémkedéssel vádol, mert a lány szerelemfáltésből ellopja a táviratot, amit Koestler Berlinből kapott. Visszatekintve az író e megnyilvánulásait azzal indokolja, hogy ő nem szerette a párttagokat, de ők voltak a családja; a párttonkíülieket kedvelte, de nem értett szót velük. Azaz: a párthoz nem a szeretet fűzte,

hanem azonos volt a párttal. Olyannyira, hogy még a Kommün alatt a szobájukban rekviráló vöröskatonákra is rokonszenvvel emlékezett vissza. Végül így összegzi hajtűkanyarjait: „Az a kor, amelyben én nőttem fel, a kiábrándulások kora volt, és a vágyódásoké.” (333. old.)

Két olyan tanulmány is bekerült a kötetbe, amelynek tárgya messze esik a többitől. Az egyik romániai közigazgatási jogi kérdést taglal: Lakatos Artúr a prefektusi hivatal jogintézményéről értekezik. A másik Mester Béla filozófus munkája, és azt a kérdést teszi fel, hogy vesztett-e azzal az emberiséggel, hogy az írás elterjedésével párhuzamosan a szóbeliség egyre inkább a háttérbe szorult.

Ez is mutatja, mennyire a bőség zavarával küzdött ez a kötet. A *Homályzónák*ban ugyanis rengeteg eltérő témájú, de érdekes és komoly erudíciójú tanulmányt olvashatunk, amely nagymértékben és új információkkal, megközelítésekkel gazdagítja ismereteinket. A kötet ezért méltóképpen tiszteleg Kecskeméti Károly munkássága, személye – és ma már: emléke előtt.

BALOG IVÁN